

Список використаної літератури:

1. Каск Л.И. Функции и структура государства. – Л., 1969.
2. Волченков А.Г. Роль культурно-воспитательной деятельности советского государства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1968.
3. Черноголовкин Н.В. Теория функций социалистического государства. – М., 1970.
4. Мотиль І.І. Становлення і розвиток внутрішніх функцій української держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2007.
5. Права человека и современное государственно-правовое развитие / Отв. ред. Светланов А.Г. – М., 2007.
6. Погорилко В.Ф. Функции советского общенародного государства. – К., 1986.
7. Загайнов Л.И. Экономические функции советского государства. – М., 1968.
8. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2000.
9. Лемак В.В. Окреслити предмет дискусії // Дзеркало тижня. – 2008. – № 21. – 7 червня.
10. Тихомиров Ю.А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 3-18.
11. Рабінович П.М. Основа загальної теорії держави та права: Навч. посіб. – 5-е вид., зі змін. – Одеса, 2002.

Надійшла до редакції 02.05.2011

САЙФУЛІНА Ю.В.,

кандидат юридичних наук

(Навчально-консультаційний центр

Національного університету

«Одеська юридична академія», м. Чернівці)

УДК 340.114

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Розкрито існуючі в сучасній теорії права основні напрями класифікації джерел права, а саме: юридичний та матеріальний, соціальний, політичний та формальний, загальносоціальний та спеціально-юридичний.

Ключові слова: джерела права, методи правового впливу, нормативно-правові акти, правові прецеденти, загальносоціальні джерела права, юридичні джерела права, правосвідомість.

Раскрыты существующие в современной теории права основные направления классификации источников права, а именно: юридический и материальный, социальный, политический и формальный, общесоциальный и специально-юридический.

Ключевые слова: источники права, методы правового влияния, нормативно-правовые акты, правовые прецеденты, общесоциальные источники права, юридические источники права, правосознание.

The article is devoted to revelation of the main tendencies of legal sources classification, which are: juridical and material, social, political and formal, general social and special juridical.

Keywords: legal sources, methods of legal influence, normative legal acts, legal precedents, general social legal sources, juridical legal sources, sense of justice.

З'ясування природи джерел права в контексті основних (класичних) концепцій праворозуміння визначається відповідно до того, який принцип в узагальнювальній доктрині – ціннісно-орієнтаційний чи раціонально-конструктивний, етичний чи розумовий – береться за основу.

Джерела права мають певні специфічні властивості і через це можуть класифікуватися. Розмаїття джерел права – явище, за своїм соціально-правовим змістом характерне для розвитку різних правових систем. Певною мірою воно відображає зростання абсолютного обсягу правового регулювання, збільшення розмаїття методів (диверсифікації) правового впливу, що утворені різними глибинними явищами і відображають протилежні соціальні тенденції.

У юридичній науці на сучасному етапі не існує єдиного підходу щодо класифікації джерел права. Власне, ця проблема не є новою. Більшість науковців, зокрема С.Л. Зівс, С.С. Алексєєв, С.В. Бошно, Ю.О. Тихомиров, А. Нашиц, Т.В. Гурова та ін., досліджуючи проблему співвідношення джерел права між собою, торкалися питань їх класифікації відповідно до певних критеріїв. Ця дискусія визначається складністю досліджуваного поняття, яке є багатоаспектним. Саме тому різні дослідники по-різному розуміють зміст цієї правової категорії.

Мета даної статті полягає у дослідженні теоретичних засад класифікації джерел права, зважаючи на те, що дана проблема не обмежується науковим аналізом окремих джерел права, що регулюють відповідні відносини. Групування джерел права за видами є початком класифікації. Виокремлюючи групи джерел права за принципом подібності та відмінності, вибудовується їх цілісна система. З огляду на це спробуємо знайти такі ознаки, які будуть необхідними та достатніми для створення груп джерел права, описання їх цілісної системи.

Вихідним положенням поділу джерел права на групи можуть бути два методи: дедуктивний та індуктивний. Терміном „дедуктивна класифікація” позначається процес теоретичної побудови цілісної системи джерел права, внутрішня єдність якої заснована на загальних якостях джерел права як форм вираження. Терміном „індуктивна класифікація” позначається процес поділу цілісної системи джерел права на групи відповідно до специфіки, особливих ознак окремих джерел права [1, с. 16]. Тобто всі правові акти за ознакою нормативності можна поділити на акти, що містять норми права – джерела права та акти застосування норм права. Правові акти нормативного змісту за різними критеріями (підставами) можна поділити на групи. Наприклад, за способом формування: нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, канонічні норми. Класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою дає можливість виокремити закони та підзаконні акти, які, у свою чергу, поділяються на ряд груп, для яких підставою також є юридична сила.

Відповідно до характеру підстав, при поділі поняття в сучасній науці використовують два види класифікації: природний і штучний. Якщо класифікація здійснюється на підставі суттєвих ознак об’єкта дослідження, то вона називається природною, якщо ж на підставі несуттєвих – вона має назву штучної [2, с. 18].

Складність системи джерел права полягає у тому, що елементи, які її становлять, об’єднуються як природним, так і штучним шляхом; як за об’єктивними, закономірними, так і за суб’єктивними, довільними моментами; як за якісними, так і за кількісними ознаками; як за змістовними, так і за формальними критеріями.

Початком будь-якої класифікації як певного процесу є з’ясування її критеріїв. Відсутність суворої фіксації підстав класифікації призводить до того, що один і той самий об’єкт класифікаційної множини за однією підставою може бути включеним в одну групу, а за іншою – в іншу. Це сприяє тому, що класифікаційні схеми не є замкнутими, незмінними, застиглими. Вони уточнюються та доповнюються під час прогресу людського знання.

На думку Т.В. Гурової, обсяг поняття „джерело права” об’єднують три умовно вирізнені елементи класу джерел права: 1) спосіб буття людей – соціальне джерело права – подвійна біосоціальна природа людини, людське суспільство як генетичне джерело права; 2) держава – політичне джерело права – сила, що породжує позитивне право і є необхідним з’єднувальним ланцюгом між генетичною основою права та його документальними джерелами; 3) акти-документи, що містять норми права – формальні джерела права (нормативні акти, судові прецеденти, договори нормативного змісту, принципи права, правові звичаї, загальновизнані принципи та норми міжнародного права тощо). Відповідно можна вирізнити три рівні джерел права: генетичний, політичний та документальний. Така послідовність дає змогу розглянути розвиток права як явища соціального порядку, закономірності переходу від ідеї, що народилася в людському суспільстві про необхідне до формалізації та інституціалізації цієї ідеї. Отже, система джерел права складається з елементів різного рівня й відображає процес природно-історичної інституціалізації позитивного права [3, с. 14].

Знаний дослідник даної проблеми А. Нашиц виокремлює в якості критеріїв три комплексних чинники: 1) природне середовище, в якому здійснюється буття людини у вигляді географічних, демографічних та біологічних чинників; 2) соціально-економічне, політичне та ідеологічне середовище; 3) людський чинник у вигляді спілкування людей на мікро- та макрорівнях соціальної взаємодії [4, с. 37-56].

Ще один дослідник, Р.Б. Тополевський, класифікує джерела права на загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні). Серед загальносоціальних найвагомішими є матеріальні та ідеологічні джерела права [5, с. 7]. Власне, це поділ джерел права на соціальні та юридичні.

У цілому конкретизація поняття „форма (джерело) права” в сучасній теорії держави і права здійснюється у кількох аспектах: а) у матеріальному розумінні під формою (джерелом)

права розуміють економічні та соціальні умови життя суспільства, які визначають державну владу і виступають як правотворча сила суспільства; б) в ідеологічному розумінні – сукупність ідей, правову свідомість, концепції, політико-правові погляди тощо; в) форма (джерело) права як спосіб внутрішньої структуризації та закріплення правових явищ розглядається у вигляді внутрішньої форми права; г) у формально-юридичному значенні форма (джерело) права – це сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що стоять на вершині влади. Саме тут вирізняють такі види джерел, як юридичний прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий акт та нормативний договір; д) форму (джерело) можна розглядати як джерело пізнання права (історичні пам'ятки права, дані археології тощо).

Беззаперечно важливе значення для розгляду джерел права мають ті суспільно-економічні умови, які впливають на зміст норм права. З цієї точки зору виправданим є виокремлення джерел права в матеріальному розумінні. Це, насамперед, економічна система суспільства, яка детермінує процес правоутворення за допомогою та посередництвом державної діяльності. Діяльність компетентних правотворчих органів держави, конституційована нормами права, має юридичний характер та визначається не стільки соціальною основою суспільства, скільки законом, встановленою процедурою зведення державної волі в закон. Результатом цієї діяльності є державні акти, які слугують формою вираження державної волі.

Матеріальне джерело може бути відображене у відповідних формах, а може і не бути. Так буває в період революційних подій, коли фактичні суспільні відносини змінюють чи заміняють собою правові. Потім відбувається легітимація революційних змін, проте вони набувають закріплення в актах нової держави.

М.М. Вовпенко вважає, що при виокремленні джерел права у матеріальному значенні може виникнути протиріччя між двома чинниками створення права: правотворчою діяльністю органів держави, як організаційної та політичної сили правотворчості, й матеріальними умовами життя суспільства, що впливають на правотворчі процеси не прямо, а опосередковано. На жаль, органи державної влади не завжди засновують свою правотворчу діяльність на врахуванні економічних потреб. Крім того, сам термін „джерело права в матеріальному розумінні” є досить комплексним і абстрактним. В основі матеріальних умов життя суспільства лежать потреби та інтереси людей: економічні, політичні, ідеологічні, національні тощо, тому виокремити лише матеріальні відносини у чистому вигляді як особливе джерело права складно. Тому так зване „джерело права в матеріальному розумінні” є лише різновидом соціальних джерел права [6, с. 14].

Комплексність та абстрактність терміна „джерело права в матеріальному розумінні” зумовлює чинники правотворення, що впливають на зміст правових приписів, називати їх соціальними джерелами права. Термін „соціальне джерело права” охоплює всі розуміння терміна „джерело” за винятком формального. Це складне поняття, що об'єднує в собі як соціальні чинники, що впливають на зміст права, так і різні соціальні установи та форми, за допомогою яких цей зміст викристалізовується у формі загальних правил поведінки, що перетворюються за посередництвом так званих формальних джерел (нормативних актів) у юридичні норми. Це поняття, що покликане об'єднати все розмаїття умов та причин, чинників та дій, в результаті яких визріває рішення про створення формального джерела права.

Соціальні джерела права – складна, поліструктурна, багаторівнева система чинників суспільного життя, що прямо чи опосередковано, з різним ступенем вираження на конкретному етапі історичного розвитку держави і суспільства впливають на зміст права та ініціюють формування його джерел. До найсуттєвіших компонентів цієї системи слід віднести: економіку, політику, соціальну структуру суспільства, ідеологію, психологію та моральність.

Багатофункціональність поняття дозволяє живити його у різних значеннях. Джерело права, як поняття, не замикається на формально встановлених державою офіційних правових актах, що слугують юридичним засобом вираження і закріплення норм, але разом з тим розкриває соціальні джерела права, його передбаченість розмаїттям умов соціального життя. В основі поділу джерел права на формальні та соціальні є способи формування права: 1) цілеспрямоване виникнення правових норм у результаті діяльності уповноважених державних органів, які у межах власної компетенції здійснюють свої правотворчі функції; 2) спонтанне формування правових норм під впливом чинників, процесів і явищ суспільного життя.

Ці два способи вирізняються суттєво. Діяльність суб'єктів правотворчості відбувається у певних процедурно-процесуальних формах, вона впорядкована, цілеспрямована, має професійний характер. Дія соціальних витоків спонтанна, підпорядковується законам суспільного розвитку.

Джерела права в соціальному розумінні – це об'єктивно утворені в певному суспільстві чинники правотворчості, які впливають на свідому діяльність людей, ініціюють розвиток їх правових потреб та інтересів, що зумовлюють правотворчу діяльність суб'єктів, втілюючи у зміст правових норм різні інтереси суб'єктів суспільних відносин (класів, верств суспільства, народностей, націй), які утворюють соціальну структуру суспільства.

У змісті та джерелах права мають виражатися лише соціально значимі чинники суспільного буття людей, що означає: соціальна основа права та його джерела виключають суб'єктивізм та сваволу у правотворчості, в цьому і полягає їх цінність.

М.М. Вопленко пропонує всі джерела права поділити на легальні та соціальні, з яких походять юридичні джерела. Критерієм первинного поділу всіх джерел на легальні виступають суб'єкти та способи їх створення. Легальний (від лат. *legalis* – законний) – визнаний, такий, що допускається законом.

Поняття легальних джерел права – суб'єктів, що уповноважені встановлювати норми права, – вводиться для розгляду природи та основних рис юридичних джерел права. Цим поняттям можна замінити силу, що створює право, яка в літературі отримала назву „джерело права” в матеріальному розумінні. Легальними джерелами права виступають народ, органи державної влади, посадові особи, громадські об'єднання. Легалізм – одне із важливих ознак джерел права, що визначає природу їх походження.

Легальні джерела права – це діючі у межах правотворчої компетенції суб'єкти, що розробляють та вводять у дію юридичні джерела або форми права. Під легальними джерелами права слід розуміти свідому цілеспрямовану діяльність спеціально на те уповноважених державою суб'єктів, врегульовану нормами права, що має своєю кінцевою метою та результатом створення джерела правової норми через прийняття у даному суспільстві форми та способу вираження державної волі [7, с. 14].

Ця класифікація дублює розподіл джерел права за суб'єктами: ті, що безпосередньо виникають у результаті розвитку суспільства і ті, що є результатом діяльності органів державної влади.

С.В. Бошно виокремлює легітимісний, матеріальний, соціальний та ідеальний зміст терміна „джерело права”. Легітимісний зміст відображає стадію переходу інших видів джерел права у форму права. Легітимісція – це діяльність, що надає правилам та нормам державного статусу шляхом безпосередньої правотворчості або санкціонування. Такий підхід не дає можливості трансформуватися у форми права доктринальним джерелам, судовій практиці та іншим явищам, за винятком звичаїв та нормативних актів. Легітимісційне джерело права виступає як сила, що надає будь-чому властивості форми права. Для нормативного акта легітимісційним джерелом виступають правотворчі органи та процедури. Для звичаїв легітимісційне джерело – це суспільство та його практика, для доктринальних форм права – ідеї, концепції, теорії та набуття ними своїх регулятивних властивостей, що виступають легітимісційним джерелом. Найавторитетніші форми права реалізуються через їх власну переконаність (доктрини, звичаї, релігія), а інші традиційно захищають себе силою державного примусу (нормативні акти, судові прецеденти). Таким чином, авторитет виступає комплексним легітимісційним джерелом [8, с. 50-51].

Виникненню форм права передують інтелектуальна діяльність, спрямована на їх розробку. У будь-якій формі права є ідеальні підстави, проте вони мають нераціональний, несистематизований характер, виникають спонтанно й існують у різному вигляді. Емоційно-вольовий бік розвивається до наступного рівня правової свідомості у вигляді ідеології і в такій якості виступає джерелом права. Найдокладніше теорія ідеальних джерел права розроблена представниками історичної та психологічної шкіл права. Існує можливість прийняття нормативно-правового акта, що не має ідеальних джерел права, у цьому випадку законодавець шукає резерви його дієвості. Найпростішим є державний примус, що покликаний заповнити недостатню авторитетність та впевненість.

Звертаючи увагу на важливість джерел права в ідеальному (ідеологічному) розумінні, слід зазначити, що ідеологія і психологія суспільства (система ідей, поглядів, теорій, які виражають правові погляди суспільства) – це інтелектуальне та емоційне середовище, на ґрунті

якого формуються відповідні джерела права, що відповідають історико-національному духу народу. Ідеологічним та психологічним чинником формування права служить не лише правосвідомість, а й інші форми суспільної свідомості (політичні, моральні, економічні погляди), що визначають зміст правових вимог. Мораль суспільства визначає моральний потенціал та легітимність діючих правових норм. Вирішення певних моральних проблем вирішується за допомогою правового регулювання.

Правосвідомість справляє суттєвий вплив на діяльність людей у сфері правотворчості. Зокрема, це стосується процесів формування державної волі при обґрунтуванні мети джерел права. Правосвідомість як система ідей, почуттів, емоцій, настроїв на рівні протоправа фіксує в собі весь соціально значимий спектр людських потреб, зведених у ранг інтересів, виступає основним ідеологічним джерелом права. У ній економічний, політичний та моральний зміст набувають форми юридичних ідей та мотивів діяльності.

Основними функціями правосвідомості щодо джерел права є: правотворча, пізнавальна та оціночна. Правосвідомість як безпосереднє джерело права існувала в певні, як правило, перехідні періоди розвитку окремих країн. Одним із яскравих прикладів є початок ХХ ст. – період Жовтневого перевороту, коли революційна правосвідомість вважалась основним джерелом права: при цьому спостерігалися неправові явища та суб'єктивізм. Тому, як вважає М.М. Вопленко, правосвідомість у галузі правотворчості покликана виконувати допоміжну, обслуговуючу функцію [6, с. 15].

Політика, через сферу політичної свідомості та практичної діяльності учасників політичного життя, є одним із найважливіших джерел права. Основними суб'єктами формування політичних джерел права виступають класи, нації, народи, громадські об'єднання, що реалізують свої корінні інтереси через діяльність політичних партій. Саме у статутах і програмах партій та рухів, виступах їх лідерів формулюється мета правотворчої політики, яка з часом втілюється у формі та змісті права. Політичні інтереси, набуваючи юридичного закріплення, перетворюються на суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Крім цього, джерела права розглядають у філософському плані (філософське джерело). Під філософським джерелом права розуміють сукупність філософських поглядів та ідей, які покладені в основу тієї чи іншої правової системи, того чи іншого джерела права, на основі філософських конструкцій створюється та чи інша правова система, а, відповідно, і система права.

Окремі дослідники вирізняють джерела права у пізнавальному розумінні, маючи на увазі матеріали (документи), що використовуються для підготовки проектів конкретних форм права, через те, що вони пояснюють причини, умови, мету, які безпосередньо сприяли появі того чи іншого джерела права.

Тобто якщо припис відповідає уявленню про справедливую мораль (ідеальне джерело), має фінансові або інші ресурси для його реалізації (матеріальне джерело), створений у процедурі, що відповідає традиціям та законодавству країни (легітимізаційне джерело), має певний досвід ідеї, дозволяє констатувати, що правило склалось (соціальне джерело), то воно готове перетворитися у формальне джерело. Лише єдність усіх джерел може забезпечити гармонійну, ефективну, стійку форму.

Джерело права у формальному розумінні збігається з поняттям „форма права” як офіційна форма вираження і закріплення норм права. Це значення джерела права для багатьох авторів дає змогу бачити у формі права спеціальне, юридичне або формальне розуміння терміна „джерело права” або стверджувати умовність назви джерел права, які в дійсності є лише формами, способами закріплення і вираження юридичних норм.

Форми права можуть бути отримані в результаті багатоступеневих класифікацій за кількома підставами. Як підставу слід використовувати силу, що породжує правові приписи: державна воля (нормативні акти, прецеденти); загальний досвід (звичаї); узгодження волі кількох учасників відносин (договір, автономне право); авторитет різного походження (релігія, доктринальні форми).

Залежно від сили, що охороняє відповідні приписи, вирізняють форми, які охороняються: державою (нормативний акт); сторонами (договір, автономія); авторитетом утворюючої сили (доктрина, звичай). Тут слід мати на увазі, що для окремих форм права державна охорона не є кваліфікуючою ознакою. Для них найбільше значення має сила авторитету, загальне визнання.

За кількістю суб'єктів створення вирізняють такі форми: одноособові (прецеденти, ука-

зи, закон – законодавець є консолідуючим джерелом волі); колективні (автономії та договори); форми, автори яких численні, або їх кількість встановити складно, або це не має значення (доктрини, релігія, звичаї).

Підсумовуючи викладене вище, можемо стверджувати, що джерела права як складне та багатоглядне явище слід класифікувати на загальносоціальні та формально-юридичні, оскільки традиційний поділ усіх джерел права на юридичні та матеріальні не дозволяє розглядати як джерела права суб'єктів правотворчості. Загальносоціальні джерела права об'єднують матеріальні, соціальні, політичні та ідеологічні. Формально визначеними виступають встановлені або санкціоновані державою у вигляді документів форми вираження та закріплення правових норм: нормативно-правові акти, правові звичаї, правові прецеденти, нормативні договори, правові акти громадських об'єднань, юридична практика, правові доктрини, релігійні норми. Подібна класифікація показує шляхи і засоби походження права взагалі та його формально визначених джерел зокрема.

Список використаної літератури:

1. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. – 2-е изд, стер. – М., 2004. – Т. 1: Элементный состав.
2. Пархоменко Н.М. Договір у системі форм права України. – К., 2000.
3. Гурова Т.В. Актуальные проблемы теории источников права: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2000.
4. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. – М., 1974.
5. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
6. Вопленко Н.Н. Источники и формы права: Учеб. пособ. – Волгоград, 2004.
7. Вопленко Н.Н., Рожнов А.П. Правоприменительная практика: понятие, основные черты и функции: Монограф. – Волгоград, 2004.
8. Бошно С.В. Форма права: теоретико-правовое исследование: Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2005.

Надійшла до редакції 12.04.2011

АЛТУЄВ В.М., кандидат історичних наук
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 93 : 351.74

УЧАСТЬ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПЕРІОДУ ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ (1921-1925 рр.)

Викладено зміст громадських заходів, що здійснювали органи міліції.

Ключові слова: працівники міліції, повіт, округ, губернія, місцеві Ради, Міжнародна організація допомоги борцям революції, голод, шефство.

Изложено содержание общественных мероприятий, проводимых органами милиции

Ключевые слова: работники милиции, уезд, округ, губерния, местные Советы, Международная организация помощи борцам революции (МОПР), голод, шефство.

The content of public jobs done by militia bodies is given.

Keywords: militia officers, local councils, uyezd, district, province, International organization of assistance for revolution fighters, famine, patronage.

Дана тема залишилась практично поза увагою дослідників. Тільки у праці «Из истории милиции Советской Украины», написаній відомими вченими-юристами під редакцією професора полковника П.П. Михайленка у 1965 р., у другій главі «Милиция Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства (1921-1925 гг.)» зазначається, що працівники міліції брали участь у суботниках, недільниках, організовували дитбудинки, відкривали їдальні для біженців із охоплених голодом районів Росії, наведено приклади допомоги міліціонерів Градижська Кременчуцької губернії, особового складу міліції Запорожчини голодуючим у 1921 р. [1, с. 77]. В інших виданнях із історії міліції республіки про участь органів міліції у суспільно-політичному житті у 1921-1925 рр. не згадується. Отже, мета нашого дослідження – на

